Zárójelentés a Debreceni cívis szótár c. pályázatról

Nyilvántartási szám: T 047079

A Debreceni cívis szótár munkálatait az OTKA már az előző négy évben is támogatta. Ebben a pályázati időszakban a megkezdett munka befejezését tűztük ki célul. Az alábbi munkák elvégzését vállaltuk:

a) a szótár K-tól Zs-ig terjedő betűihez tartozó szócikkek végleges megfogalmazását,

b) a munkában történő könnyebb tájékozódáshoz szükséges utalószócikkek elkészítését,

c) a kötet bevezető tanulmányának megfogalmazását,

d) a felhasznált dolgozatok jegyzékének összeállítását,

e) a kötet anyagának lektorálását

f) a lektorálás során talált hibák javítását,

g) a szótár technikai megszerkesztését és megjelentetését.

A vállalt munkálatokat maradéktalanul elvégeztük, a kötet 2005 végén Debreceni cívis szótár címmel 830 lap terjedelemben megjelent.

A kötet megjelenésével egy régi terv valósult meg. Csűry Bálint ugyanis a XX. század harmincas éveiben kezdte meg tanítványai (Bartha Károly, Balassa Iván, Pető József, Eszik Mihály stb.) közreműködésével egy debreceni cívis szótár anyaggyűjtését. Csűry a Népnyelvkutató Intézet legnagyobb és legnehezebb vállalkozásának tekintette e munka elkészítését. Sajnos, a terv Cyűry korai halála miatt félbeszakadt. Tanítványai a háború után szétszéledtek, és a Népnyelvkutató Intézetet is megszűntették 1949-ben. Így a szótár elkészítésének terve lekerült a napirendről.

Balassa Iván néhány évtizeddel később visszatekintve megállapítja, „hogy e nagy munka elvi kérdései, különösen történeti anyaggal tervezett kiszélesítése, nem nyugodott eléggé kidolgozott alapon — idő pedig Csűry korai halála miatt — nem volt arra, hogy a kérdések tisztázódjanak” (Csűry Bálint 158–159). A munka tehát abbamaradt, de a szótár ügye mégsem felejtődött el teljesen. Csűry egykori tanítványai (Imre Samu, Balassa Iván, Bakó Elemér) előadásaikban, hozzászólásaikban, magánbeszélgetések alkalmával többször felemlítették ezt a szótártervet, és felrótták a debreceni nyelvé-

szeknek a szótár hiányát. Imre Samu 1986 februárjában a Debrecenben rendezett Csűry-centenáriumon a XX. századi tájszótáraink ról tartott előadásában ezt mondta: „nem hallgathatom el azt a véleményemet — bár nem szeretnék ünneprontó lenni, sőt még annak látszani sem —, hogy a debreceni egyetem nyelvészei egy dologban adósai Csűry Bálintnak. Nem egészen érthető ugyanis számomra, hogy Csűry Bálint egyik szép terve, az általa megindított és bizonyos részeredményeket már az ő életében elért civisszótár lényegében fiaskóval végződött. De talán nem volna még késő, ha nem is egy teljes cívisszótár, de legalább egy debreceni tájszótár összeállításához hozzálátni" (MNy. 83: 132-40).

Az 1980-as évek végén fogtam hozzá a DCSz. munkálatainak az előkészítéséhez. Először tisztázni kellett, mit tartalmazzon a készülő szótár. A történeti anyag feldolgozásáról nyilvánvalóan le kellett mondani. A felmérhetetlen mennyiségű levéltári vagy az elmúlt századok Debrecen szellemi élete emlékeinek adatai szétfeszítették volna a szótár kereteit, és ezek számbavétele, összegyűjtése évtizedeket vett volna igénybe. Csűry Bálint Szamosháti szótárában az adott nyelvközösség szókincsének minden rétegét, vagyis a köznyelvi szavakat is igyekezett összegyűjteni. Ezt az elvet sem volt célszerű a készülő munkában alkalmazni. A köznyelvi szavak megtalálhatók az értelmező szótárakban, bár valószínűleg van regionális eltérés ezek használatában is, de az ilyen eltérések vizsgálata más eljárást kíván. Ezért a köznyelvi szavak felvételétől eltekintettem.

A továbbiakban tisztázni kellett: csupán élő nyelvi gyűjtést tartalmazzon-e a szótár, vagy vegye figyelembe a korábbi nyomtatott és kéziratos szógyűjteményeket, nyelvjárási, néprajzi leírásokat, gyűjtéseket stb. Már Csűry tanítványai is gazdag anyagot gyűjtöttek össze, és a későbbiek során ugyancsak sok értékes munka került a debreceni egyetemi nyelvészeti és néprajzi könyvtárakba, valamint a Déri Múzeum kiadványaiba és kézirattárába. Úgy véltem, ezek feldolgozásáról kár lenne lemondani. Ebből következett, hogy meg kellett határozni, mi legyen a nyomtatott és kéziratos forrásoknak a kiinduló pontja. Az időpont megválasztásában az Új Magyar Tájszótár gyakorlatához igazodtam. Az ÚMTsz. megtervezői 1890-ben határozták meg ezt az időpontot. Annál is inkább ezt kellett elfogadnom, mert az ÚMTsz. felvette adattárába az 1890 és 1960 között készült összes fellelhető nyomtatott és kéziratos debreceni adatot (vö. I, 9).

El kellett dönteni, hogyan kapcsolódjék az ÚMTsz.-ban levő gazdag debreceni vonatkozású anyag a szótárhoz. Két lehetőség közül választhattam. Az egyik az, hogy utalok az olyan címszavakra, amelyek csak az ÚMTsz.-ban szerepelnek, és ha a címszó

a készülő szótárban is megvan, akkor a szócikk végén azt jelzem utalással, hogy az ÚMTsz.-ban további adatok találhatók. A másik lehetőség pedig az, hogy az ÚMTsz. adatait beépítem a szótárba. A szókincs egységének megőrzése és a könyv használhatósága érdekében ez utóbbi mellett döntöttem. Debrecen egyik kutatópontja volt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának. Az előbbiekből következik, hogy az Atlaszban levő idevágó adatokat is át kell venni a szótárba. Így tehát az említett művek adataiból, az 1960 óta megjelent vagy azóta létrejött kéziratos forrásokból és a mi gyűjtéseinkből állt öszsze a DCSz. anyaga.

Az ÚMTsz. adatait nem lehetett mechanikusan átvenni, mert forrásainak színvonala egyenetlen. Így például nem egységes az adatok lejegyzése, tehát ki kellett kérdezni a szótár adatait, példamondatait, és újra fonetikusan lejegyezni. Ha adatközlőim nem ismerték a szót, akkor régiesnek tekintettem, és ezt a szócikkben feltüntettem. Az adatgyűjtés során hasonló módon feldolgoztam a Szamosháti szótár tájszóanyagát, és Bura László Szatmári szólások és közmondások c. művének adatait. Ezekből sok szó, frazéma került elő, amelyeknek debreceni változatai jelentős mértékben növelték adatbázisunkat. Az ÚMTsz. ötödik kötetének hiányát azzal igyekeztem pótolni, hogy Szinnyei Magyar Tájszótárának azokat a betűit *(sz—zs)*, amelyek még hiányoznak az ÚMTsz.-ból, kikérdeztem adatközlőimtől.

A Debreceni cívis szótár tehát XX. századi élőnyelvi anyagot tartalmazó városi népnyelvi szótár. Elsősorban a század első felében élő debreceni emberek nyelvhasználatát, életformáját stb. tükrözi. Ennek sok eleme azonban ma is része Debrecen nyelvkincsének, életének. A szókincs a debreceni paraszti gazdálkodás, fogatolás, teherszállítás, különböző kismesterségek (fazekas, gubacsapó, kádár, kerékgyártó, kőműves, könyvkötő, szíjgyártó, csipkeverés, erdészet, kosárfonás, mézeskalácskészítés, méhészet, pipakészítés, szűrhímzés, vadászat stb.), a népi élet (vákáncsosok, cívis konyha, kenyérsütés, lakodalom, ünnepek, szórakozási alkalmak, betegségek, halálokok stb.) szavaiból áll össze.

A szótárban címszóként csak a tulajdonképpeni, az alaki és a jelentésbeli tájszók szerepelnek. Alaki tájszóknak elsősorban azokat tekintik, amelyeknek hangalakja annak irodalmi, illetve köznyelvi formájától olyan mértékben tér el, hogy nyelvjárási szó mivolta nyilvánvaló. Ennek következtében például az ÚMTsz.-ban nem kapnak helyet alaki tájszóként azok a szavak, amelyekben valamelyik nyelvjárásra jellemző vagy nagy területen ható és sok morfémára kiterjedő hangtani jelenség van (vö. I, 11). Ezt az elvet egyetlen nyelvjárást feldolgozó szótár nem követheti, mert akkor éppen az adott nyelv-

járás legfontosabb hangtani jellemzője veszne el. Így a DCSz.-ban sok olyan alaki tájszó található, amelyek a debreceni nyelvjárás egyik jellemzőjének, az *í*-zésnek az eseteit mutatják: *ebíd, níz, szíp* stb. Általában csak az alapszót veszem fel címszónak, a származékait nem.

A szócikkek felépítésében a magyar szótárak, különösen a regionális tájszótárak gyakorlatát követtem. Kétféle szócikk van a szótárban: önálló és utaló. Az önálló szócikkek tartalmazzák a szó alaki és jelentésbeli változatait, az egyes jelentésekre vonatkozó példamondato(ka)t, valamint a szóval kapcsolatos frazémákat és a hozzá kapcsolódó néprajzi tudnivalókat. Gyűjtésünk során különös figyelmet fordítottunk a néprajzi, folklór anyagra, hiszen ezek a megfigyelések, hagyományok stb. nem csupán önmagukban értékesek, hanem a szavak jelentésének jobb megértését is segítik. A szócikk végén utalok arra, hogy a szó milyen összetett címszó(k)ban fordul elő utótagként. Az utaló szócikkek egyrészt utalnak arra, hogy az egyes ejtésváltozatok milyen címszó alatt találhatók meg, másrészt felhívják a figyelmet a csak összetétel(ek) utótagjaként szereplő szavakra.

A fonetikus lejegyzésre a magyar nyelvjárások hangjainak jelölésére használt, ún. egyezményes hangjelölést alkalmaztam. Jelöltem a debreceni nyelvjárás jellemző hangtani jelenségeit, az *í*-zést, az *ó²*, *ő*Ý záródó kettőshangzókat, amelyek élnek a város környékén beszélt regionális köznyelvben is, és természetesen a hangok egymásra hatásából következő változásokat. Az *l, r, j* nyújtó hatása legidősebb adatközlőink beszédében sem jelentkezik következetesen, ezért csak ott jeleztem, ahol valóban észlelhető volt.

Az önálló szócikkek címszavának ejtésváltozatát, a szófaji minősítést követi a címszó stílusminősítése. Általában jelöltük a tréfás, gúnyos, rosszalló, régies, a diák- és gyermeknyelvi adatokat, a szakszavaknál közöltük, hogy milyen szakmának a kifejezései.

A stílusminősítés után következik a címszó jelentésének, illetőleg jelentéseinek a bemutatása, majd ezt követi általában egy vagy esetenként több példamondat. A szócikkeket a címszóval kapcsolatos szólások, közmondások és a néprajzi adatok zárják le, amennyiben gyűjtésünk során ilyenek előkerültek. Az önálló szócikk végén azt is jeleztem, hogy a címszó milyen összetett címszó(k)ban fordul elő utótagként. Az alaki tájszók szócikkeiben jelentést nem adtam meg, de ha gyűjtésünkben a szóra vonatkozó frazeológiai, néprajzi anyag volt, akkor azokat közöltem.

Az OTKA támogatásával elkészült és megjelent Debreceni cívis szótár régi adósságot törlesztő, forrásfeltáró regionális tájszótár, hiányt pótló alapkutatás. Közel 30 000

címszót és mintegy 100 000 jelentést, nagy mennyiségű frazémát, szólást, közmondást és értékes néprajzi anyagot tartalmaz. A benne közölt népnyelvi és néprajzi anyag a rohamosan átalakuló, eltűnő népi kultúra pótolhatatlan emléke. A szótár új kutatási és összehasonlítási tevékenységre ad lehetőséget a magyar és a nemzetközi dialektológiai kutatások számára, de hasznos anyagot nyújt a néprajztudomány, a művelődéstörténet kutatóinak is.

x x x

A kiadvány a közelmúltban hagyta el a nyomdát, így a szakmai folyóiratokban még nem jelenhettek meg ismertető cikkek. Megjelenésével azoban felkeltette a helyi és az országos sajtó figyelmét, több helyi időszakos kiadvány és a Magyar Nemzet is közöl róla elismerő, figyelemfelhívó cikket.

Debrecen, 2006. február 8.

Dr. Kálnási Árpád
témavezető